

National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177

NJHSR 2026; 1(68): 19-24

© 2026 NJHSR

www.sanskritarticle.com

Ganesh AcharyaDepartment of Education,
National Sanskrit University,
Tirupati

समकालीनशिक्षायाम् अवधानकलायाः शैक्षिकोपादेयता (The Educational Relevance of Avadhana Kala in Contemporary Education)

Ganesh Acharya**सारांशः (Abstract)**

एकविंशतितमे शतके द्रुतगत्या परिवर्तमानायां शिक्षाव्यवस्थायाम् उच्चस्तरीयसंज्ञानात्मकसामर्थ्यानाम्, समालोचनात्मकचिन्तनस्य, सृजनात्मकप्रतिभायाः, दीर्घकालिकैकाग्रतायाः तथा समग्रव्यक्तित्व-विकासस्य संवर्धनं शिक्षायाः प्रमुखलक्ष्यं जातम्। यद्यपि आधुनिकशिक्षाप्रणालीषु प्रौद्योगिकीनवोन्मेषाः, शिक्षार्थिकेन्द्रिताध्यापन-पद्धतयः तथा नानाविधाः अभिनवोपायाः सम्यगुपयुज्यन्ते, तथापि भारतीयज्ञानपरम्परायां निहितानां बौद्धिकसम्पदां शैक्षिकदृष्ट्या समुचितः समावेशः अद्यापि न्यूनतया दृश्यते।

अवधानकला भारतीयबौद्धिकपरम्परायाः विलक्षणा साहित्यिक-संज्ञानात्मककला वर्तते। अस्यां कलायाम् एकाग्रता, स्मृतिसामर्थ्यम्, भाषावैदग्ध्यम्, सृजनात्मकप्रतिभा, तार्किकविवेकः, भावनासंयमनं तथा बहुविधकार्यसम्पादनकौशलम् एकत्र समन्वितरूपेण प्रकटीक्रियन्ते। अयं शोधलेखः समकालीनशिक्षायाः परिप्रेक्ष्ये अवधानकलायाः शैक्षिकप्रासङ्गिकतायाः सम्यक्परिशीलनं करोति। अस्मिन् अवधानकलायाः ऐतिहासिकविकासः, तात्त्विकाधारः, संज्ञानात्मकस्वरूपं तथा आधुनिक-शिक्षायां तस्याः सम्भाव्योपयोगिता विस्तरेण विवेच्यते।

अध्ययनस्य निष्कर्षे प्रतिपाद्यते यत् अवधानकला शिक्षार्थिनाम् अवधानशक्तेः, कार्यस्मृतेः, कार्यकारीनियन्त्रणस्य, समस्यासमाधानकौशलस्य तथा सृजनात्मकाभिव्यक्तेः विकासाय प्रभावशालिनी शिक्षणपद्धतिरूपेण स्वीकर्तुं शक्यते। अपरञ्च, राष्ट्रियशिक्षानीतिः-२०२० (NEP- 2020) इत्यस्य बहुविषयकशिक्षा, अनुभवानुगुणाध्ययनम्, सामर्थ्याधारितमूल्याङ्कनं तथा भारतीयज्ञानपरम्परायाः शिक्षायां समन्वयः इत्यादिभिः मूलतत्त्वैः सह अवधानकलायाः पूर्णं सामञ्जस्यं दृश्यते।

संज्ञानात्मकमनोविज्ञानस्य, शिक्षादर्शनस्य, तन्त्रिकाविज्ञानस्य तथा भारतीयबौद्धिकपरम्परायाः समन्वितदृष्ट्या कृतं विश्लेषणम् एतत् सुस्पष्टं करोति यत् अवधानकला केवलं साहित्यिकवैदग्ध्यस्य प्रदर्शनमात्रं नास्ति, अपितु वैज्ञानिकदृष्ट्या शिक्षण-शिक्षणप्रक्रिया अपि वर्तते। अतः अस्याः कलायाः सुव्यवस्थितः समावेशः समकालीनशिक्षाव्यवस्थायां शिक्षार्थिनां संज्ञानात्मकविकासम्, शैक्षिकोत्कर्षम्, चारित्रिकपरिष्कारं तथा आजीवनाध्ययनप्रवृत्तेः संवर्धनं महत्त्वपूर्णतया साधयितुं समर्थः भविष्यति।

मुख्यशब्दाः (Key word)

अवधानकला, समकालीनशिक्षा, संज्ञानात्मकविकासः, भारतीयज्ञानपरम्परा, शैक्षिकमनोविज्ञानम्, अवधानम्, स्मृतिसामर्थ्यम्, राष्ट्रियशिक्षानीतिः-२०२०, सृजनात्मकता, शिक्षणपद्धतिः।

प्रस्तावना (Introduction)

शिक्षा मानवजीवनस्य सर्वाङ्गीणविकासस्य मूलाधारभूता प्रक्रिया अस्ति। सा न केवलं ज्ञानस्य सम्प्रेषणाय साधनरूपेण परिगण्यते, अपितु बुद्धेः परिष्काराय, चारित्र्यनिर्माणाय, सांस्कृतिक-संस्काराणां संवर्धनाय तथा सामाजिकदायित्वबोधस्य विकासाय प्रमुखमाध्यमत्वेनापि स्वीकृता वर्तते। समकालीनशिक्षायां शिक्षायाः प्रयोजनं केवलं विषयज्ञानस्य सम्पादनं न, अपितु समालोचनात्मक-चिन्तनस्य, सृजनात्मकप्रतिभायाः, सम्प्रेषणकौशलस्य, समस्यासमाधानक्षमतायाः तथा आजीवनाधि-गमनप्रवृत्तेः संवर्धनत्वेन व्यापकतया स्वीक्रीयते।

Correspondence:**Ganesh Acharya**Department of Education,
National Sanskrit University,
Tirupati

अद्यतनशिक्षाव्यवस्थायां विज्ञान-प्रौद्योगिक्योः अभूतपूर्वविकासेन शिक्षणप्रक्रिया अधिका सुलभा, व्याप्ता च जाता; तथापि विद्यार्थिनां चित्तैकाग्रतायाः क्षयः, स्मरणशक्तेः दुर्बलता, अङ्कीयोपकरणेष्वति-निर्भरता (Digital devices), सृजनात्मकचिन्तनस्य ह्रासः तथा परीक्षाकेन्द्रिताध्ययनप्रवृत्तिः इत्यादिनि बहुनि शैक्षिकाह्वानानि अद्यापि विद्यमानानि सन्ति। आधुनिकसंज्ञानमनोविज्ञानमपि प्रतिपादयति यत् सफलाधिगमस्य आधारभूतानि तत्त्वानि अवधानम्, कार्यस्मृतिः, दीर्घकालिकस्मृतिः, कार्यकारीनियन्त्रणम्, तार्किक-चिन्तनं तथा आत्मपर्यवेक्षणम् इति।

अस्मिन् सन्दर्भे भारतीयज्ञानपरम्परा शिक्षाक्षेत्रे महत्त्वपूर्णमार्गदर्शक-सिद्धान्तान् प्रददाति। तेषु अवधानकला भारतीयबौद्धिकपरम्परायाः अद्वितीयवैभवम् अस्ति। अस्याम् अवधानी समकालमेव बहूनां पृच्छकानां प्रश्नान् श्रुत्वा, तेषां क्रमं स्मृत्वा, विविधनियमान् अनुवर्त्य, आशुकाव्यरचनया, तार्किकविवेचनेन, भाषिकवैदग्ध्येन च समाधानानि प्रस्तौति। एषा प्रक्रिया केवलं स्मरणशक्तेः प्रदर्शनं न, अपितु अवधानस्य, कार्यस्मृतेः, सृजनात्मकतायाः, संज्ञानात्मकन-मनीयतायाः, निर्णयशक्तेः तथा कार्यकारीनियन्त्रणस्य समन्विता-भिव्यक्तिरिति वक्तुं शक्यते।

यद्यपि अवधानकला परम्परया संस्कृत-तेलुगुसाहित्ययोः विशेषतया विकसिताभवत्, तथापि तस्याः शैक्षिकोपयोगिता साहित्यपरिसरे एव सीमिता नास्ति। अस्याः नियमिताभ्यासेन शिक्षार्थिनां चित्तैकाग्रता, स्मरणशक्तिः, भाषाप्रावीण्यम्, तार्किकविवेकः, सृजनात्मकप्रतिभा, आत्मविश्वासः तथा नैतिकदृष्टिः सम्यग्विकसिताः भवन्ति। एते गुणाः समकालीनशिक्षायाः अपेक्षितैः अधिगमपरिणामैः पूर्णतया सामञ्जस्यं वहन्ति।

भारतीयराष्ट्रीयशिक्षानीतिः-२०२० अपि भारतीयज्ञानपरम्परायाः पुनर्स्थापनम्, बहुविषयाधारितशिक्षाम्, अनुभवाधारिताधिगमम्, कौशलविकासं तथा समग्रशिक्षां विशेषतया प्रोत्साहयति। अस्मिन् परिप्रेक्ष्ये अवधानकला प्राचीनभारतीयशैक्षिकप्रज्ञायाः आधुनिक-शिक्षाविज्ञानस्य च मध्ये सुदृढसेतुरूपेण प्रतिभाति।

अतः प्रस्तुताध्ययनस्य प्रमुखोद्देश्यं समकालीनशिक्षायाः परिप्रेक्ष्ये अवधानकलायाः शैक्षिक-प्रासङ्गिकतायाः सम्यग्विक्षेपणं कृत्वा तस्याः संज्ञानात्मकविकासे, भाषाधिगमे, सृजनात्मकप्रतिभायाम्, चारित्र्यनिर्माणे तथा समग्रशिक्षायां योगदानं प्रकाशयितुम् अस्ति। एतादृशम् अध्ययनं भारतीयज्ञानपरम्परायाः वैज्ञानिकप्रासङ्गिकतां सुदृढीकर्तुं समकालीनशिक्षाव्यवस्थायाश्च समृद्धये नूतनदृष्टिकोणं प्रदातुं समर्थं भविष्यति।

अवधानकलायाः स्वरूपम् (Understanding Avadhana Kala)

‘अवधानम्’ इति पदम् ‘अव’ इत्युपसर्गपूर्वकात् ‘धा’ (धारणपोषणयोः) इति धातोः ल्युट्प्रत्ययान्तं निष्पन्नम्। अस्य सामान्यार्थः सावधानता, चित्तैकाग्रता, सम्यगवधानम्, एकस्मिन् विषये मनसः सम्यग्विवेचेति। परन्तु अवधानविद्यायाः सन्दर्भे अस्यार्थः केवलम् एकस्मिन् विषये चित्तस्य निवेशः नास्ति, अपितु बहुषु कार्येषु समकालमेव मनसः सम्यगुपयोगः, तेषां यथाक्रमं ग्रहणम्, धारणं तथा समुचितप्रतिसंविधानं चेति व्यापकतरोऽभिप्रायः विवक्षितः।

भारतीयविद्यापरम्परायाम् अवधानकलायाः प्रारम्भः संस्कृतवाङ्म-यस्य समृद्धबौद्धिकपरम्परायामेव जातः। अनन्तरं तस्याः कलायाः विकासः विशेषतः आन्ध्रदेशस्य, कर्नाटकस्य च साहित्यसंस्कृतिषु अभवत्। कालक्रमेण एषा कला न केवलं काव्यप्रतिभायाः प्रदर्शनरूपेण, अपितु असाधारणमानसिकसामर्थ्यस्य, स्मरणवैभवस्य तथा बौद्धिकानुशासनस्य प्रतीकरूपेण प्रतिष्ठामगच्छत्।

अवधानप्रदर्शने बहवः पृच्छकाः (प्रश्नकर्तारः) अवधानिनः समकालमेव नानाविधानि कार्याणि समर्पयन्ति। तेषु समस्यापूरणम्, दत्तपदानां काव्ये विनियोगः, निषिद्धाक्षरनियमनम्, व्यस्ताक्षरी, गणितप्रश्नाः, तार्किकसमस्याः, स्मरणपरीक्षा, आशुकाव्यरचना, चित्रकाव्यनिर्माणम्, ध्वनिगणना, अप्रस्तुतप्रसङ्गः इत्यादीनि विविधबौद्धिककार्यानि भवन्ति। एतानि कार्याणि प्रायेण समकालमेव, अनियतक्रमेण च प्रस्तूयन्ते। अवधानी तानि सर्वाणि सावधानतया श्रुत्वा क्रमं न विस्मरन्, प्रत्येकस्य नियमान् सम्यगनुपालयन्, यथोचितसमये समुचितानि समाधानानि प्रदर्शयति। अस्मिन् सम्पूर्णव्यापारे न कस्यापि प्रश्नस्य विस्मरणम्, न क्रमभङ्गः, न च नियमलोपः भवितुमर्हति।

अवधानकलायाः काठिन्यता पृच्छकानां तथा कार्याणां संख्यानुसारं क्रमशः वर्धते। अत एव अस्याः विविधप्रकाराः प्रचलिताः सन्ति। तेषु अष्टावधानम्, दशावधानम्, शतावधानम्, द्विशतावधानम्, तथा सहस्रावधानम् इत्यादयः प्रमुखाः। कार्याणां वृद्ध्या सह अवधानिनः स्मरणशक्तिः, चित्तैकाग्रता, मानसिकस्थैर्यम्, निर्णयक्षमता, भाषाप्रावीण्यं तथा सृजनात्मकप्रतिभा अपि अधिकाधिकं परीक्ष्यते। अवधानकला सामान्यस्मरणप्रदर्शनात् सर्वथा विलक्षणा विद्यते। अत्र केवलं पूर्वश्रुतवस्तूनां पुनःस्मरणमेव न भवति; अपि तु विविधसंज्ञानात्मकप्रक्रियाणां समन्वितः समकालीनश्च व्यापारः प्रत्यक्षतया दृश्यते। अवधानी एकस्मिन्नेव समये सावधानतया शृणोति, भाषिकसंरचनानां लघ्वबोधं करोति, पूर्वाधीतज्ञानं स्मृतेः पुनरुद्धरति, नूतनकाव्यस्य रचनां करोति, तार्किकसमस्यानां समाधानं विधत्ते, विविधकार्याणां क्रममवलोकयति, स्वीयप्रत्युत्तराणां यथार्थतां निरन्तरं परीक्षते, मानसिकसमत्वं धारयति, सभासद्भिः सह सुसम्बद्धं संस्थापयति। एवञ्च बहुविधानां मानसिकव्यापाराणां समकालीनसमन्वयः एव अवधानकलायाः वैशिष्ट्यं विदधाति।

आधुनिकसंज्ञानमनोविज्ञानस्य दृष्ट्या अवधानकला मानवीयसंज्ञा-नात्मकसामर्थ्यानां समन्वितप्रयोगस्य उत्कृष्टतमं प्रतिमानम् इति परिगण्यते। अस्यां कलायाम् अवधानम्, कार्यस्मृतिः, दीर्घकालिक-स्मृतिः, कार्यकारीनियन्त्रणम्, संज्ञानात्मकनमनीयता, भाषिक-प्रावीण्यम्, तार्किकचिन्तनम्, सृजनात्मकप्रतिभा तथा भावनात्मक-संयमनम् इत्येते सर्वे मानसिकव्यापाराः समकालमेव सक्रियतया प्रवर्तन्ते। अतः अवधानकला केवलं साहित्यिकवैदग्ध्यस्य सार्वजनिकप्रदर्शनं नास्ति; सा तु मानवीयबौद्धिकसामर्थ्यस्य, मानसिकानुशासनस्य, संज्ञानात्मकसमन्वयस्य च सजीवप्रति-मूर्तिरिति निर्विवादं वक्तुं शक्यते।

एतस्मादेव कारणाद् अवधानकला न केवलं भारतीयज्ञानपरम्परायाः गौरवमयी सांस्कृतिकसम्पदा, अपितु आधुनिकशिक्षाशास्त्रस्य, संज्ञानमनोविज्ञानस्य, तन्त्रिकाविज्ञानस्य, भाषाविज्ञानस्य च अनुसन्धानाय अत्यन्तमहत्त्वपूर्णो विषयः इति विद्वद्भिः स्वीक्रियते। अस्याः कलायाः वैज्ञानिकपरिशीलनं न केवलं मानवीयसंज्ञानात्मक-प्रक्रियाणां गहनमवबोधनाय साहाय्यं करोति, अपितु समकालीनशिक्षायाः गुणात्मकपरिष्काराय नूतनानपि मार्गान् उद्घाटयति।

अवधानपरम्परायाः ऐतिहासिकविकासः (Historical Development of the Avadhana Tradition)

अवधानकलायाः मूलं भारतीयज्ञानपरम्परायां गभीरतया निहितमस्ति। वैदिकशिक्षापद्धत्यां श्रवणम्, मननम्, निदिध्यासनं तथा स्मरणम् इत्येतेषां प्रक्रियाणां विशेषमहत्त्वं प्रतिपादितम्। शिक्षणविधिभिः विद्यार्थिषु चित्तैकाग्रता, स्मरणशक्तिः, मनोनिग्रहः तथा ज्ञानधारणक्षमता च सम्यग्विकसति। एषैव परम्परा अनन्तरम् अवधानकलायाः विकासस्य आधारभूमिरभवत्।

तदनन्तरं योगन्यायवेदान्तादिबौद्धदर्शनेषु मनसः, स्मृतेः, ध्यानस्य, धारणायाः तथा ज्ञानप्रक्रियायाः सूक्ष्मं विवेचनम् उपलभ्यते। विशेषतः महर्षिपतञ्जलिना योगसूत्रेषु धारणा-ध्यान-समाधीनां विवेचनद्वारा मनसः एकाग्रता, संयमः तथा मानसिकानुशासनस्य महत्त्वं निरूपितम्। एते सिद्धान्ताः अवधानकलायाः मनोवैज्ञानिकाधारत्वेनापि परिगन्तुं शक्यन्ते।

संस्कृतविद्यापरम्परायाम् अवधानकलायाः प्रारम्भः अभवत्। तेलुगुविद्वद्भिः अस्याः कलायाः व्यवस्थितः विकासः कृतः, येन समस्यापूरणम्, दत्तपदी, निषिद्धाक्षरी, अप्रस्तुतप्रसङ्गः, चित्रकाव्यम्, आशुकविता इत्यादयः अवधानस्य प्रमुखाः प्रकाराः प्रसिद्धिमगच्छन्। आधुनिककालेऽपि अवधानपरम्परायाः संरक्षणे तथा प्रचारे डा. गारिकपाटि नरसिंहराव, डा. मेदसानी मोहन, महाशतावधानी डा. आर्. गणेशः, डा. सम्पदानन्दमिश्रः, प्रतीकपट्टनायकः इत्यादयः विद्वांसः महत्त्वपूर्णं योगदानं प्रदत्तम्। तेषां प्रयासैः अवधानकला केवलं साहित्यिकपरम्परारूपेण न, अपितु संज्ञानमनोविज्ञानस्य, शिक्षाशास्त्रस्य, भाषाविज्ञानस्य तथा च भारतीयज्ञानपरम्परायाः महत्त्वपूर्णविषयविषयत्वेन पुनर्प्रतिष्ठां प्राप्ता।

सम्प्रति विविधविश्वविद्यालयेषु, अनुसन्धानसंस्थासु तथा सांस्कृतिकमञ्चेषु अवधानकलायाः शैक्षिकम्, मनोवैज्ञानिकं तथा संज्ञानात्मकं महत्त्वं व्यापकतया स्वीकृतम् अस्ति। अतः एषा कला भारतीयबौद्धिकपरम्परायाः गौरवमयी सांस्कृतिकनिधिरूपेण आधुनिकशिक्षाव्यवस्थायामपि विशेषप्रासङ्गिकतां धारयति।

अवधानकलायाः शैक्षिकदर्शनम् (Educational Philosophy of Avadhana Kala)

शिक्षायाः प्रयोजनं केवलं ज्ञानप्रदानमेव न, अपितु शिक्षार्थिनां बौद्धिक-नैतिक-सांस्कृतिक-चारित्रिकविकासः अपि भवति। अस्मिन् दृष्टिकोणे अवधानकला भारतीयशिक्षापरम्परायाः समग्रदर्शनस्य उत्कृष्टं प्रतिरूपम् अस्ति। अस्यां कलायां स्मरणशक्तेः संवर्धनमात्रं न, अपितु चित्तैकाग्रता, सृजनात्मकता, तार्किकचिन्तनम्, भाषाप्रावीण्यम्, आत्मसंयमः तथा नैतिकमूल्यानां समन्वितविकासं साध्यते।

अवधानकलायाः शैक्षिकदर्शनम् आधुनिकशिक्षामनोविज्ञानस्य सिद्धान्तैः सामञ्जस्यं उपस्थापयति। अत्र अधिगमः निष्क्रिय-ज्ञानग्रहणरूपेण न, अपितु सक्रियसंज्ञानात्मकप्रक्रियारूपेण परिगण्यते। अवधानी सावधानतया श्रुत्वा, पूर्वज्ञानस्य उपयोगं कृत्वा, सृजनात्मकतया उत्तराणि निर्माति तथा स्वप्रदर्शनस्य निरन्तरं परीक्षणमपि करोति। एषा प्रक्रिया चिन्तनशक्तिं, समस्यासमाधान-क्षमतां तथा स्वाध्यायप्रवृत्तिं वर्धयति।

अवधानकला अनुभवाधारितशिक्षायाः उत्कृष्टमुदाहरणमपि विद्यते। अस्याः नियमिताभ्यासेन विद्वत्ता, विनयः, धैर्यम्, आत्मविश्वासः, मनोनिग्रहः तथा भावनात्मकस्थैर्यं विकसितं भवति। एवञ्च भाषा, चिन्तनम्, सृजनात्मकता तथा संस्कृतिः एतेषां समन्वयेन शिक्षार्थिनां व्यक्तित्वस्य सर्वाङ्गीणविकासः सम्भवति। अतः अवधानकला समकालीनशिक्षायाः सन्दर्भे समग्रशिक्षायाः प्रभावशालिनी तथा प्रासङ्गिकी शिक्षणपद्धतिरिति वक्तुं शक्यते।

समकालीनशिक्षायाम् अवधानकलायाः शैक्षिकप्रासङ्गिकता (Educational Relevance of Avadhana Kala in Contemporary Education)

अवधानकलायाः शैक्षिकमहत्त्वं केवलं साहित्यप्रदर्शनपर्यन्तं सीमितं नास्ति। एषा शिक्षार्थिनां बौद्धिकविकासं, सृजनात्मकतां, भाषा-प्रावीण्यं, नैतिकमूल्यानि तथा संज्ञानात्मकक्षमताञ्च सम्यग्विकासयितुं समर्था शिक्षणपद्धतिः अस्ति। समकालीनशिक्षायाः विविधेषु क्षेत्रेषु अस्याः महती प्रासङ्गिकता दृश्यते।

विद्यालयीयशिक्षा (School Education)

विद्यालयीयशिक्षायाः प्रमुखोद्देश्यं शिक्षार्थिनां बौद्धिकाधारस्य सुदृढीकरणम् अस्ति। अवधानकलायाः अभ्यासेन चित्तैकाग्रता, श्रवणकौशलम्, स्मरणशक्तिः, निरीक्षणशक्तिः तथा सृजनात्मकता विकसितः भवति। दत्तपदी, समस्यापूरणम्, स्मरणक्रीडा तथा तार्किकप्रश्नादिभिः शिक्षार्थिनाम् अधिगमरुचिः संवर्धते तथा कक्षाशिक्षणम् अधिकं सक्रियं भवति।

उच्चशिक्षा (Higher Education)

उच्चशिक्षायाम् अनुसन्धानम्, समालोचनात्मकचिन्तनम्, नवोन्मेषः तथा बहुविषयसमन्वितदृष्टिः विशेषमहत्त्वं आवहन्ति। अवधानकला साहित्यस्य, दर्शनस्य, भाषाशास्त्रस्य, तर्कस्य तथा मनोविज्ञानस्य समन्विताध्ययनं प्रोत्साहयति। अस्याः अभ्यासेन विद्यार्थिनां विश्लेषणशक्तिः, तार्किकचिन्तनं तथा बहुविषयदृष्टिः सम्यग्विकसति।

संस्कृतशिक्षा (Sanskrit Education)

संस्कृतशिक्षायाम् अवधानकला अत्यन्तमुपयोगिनी अस्ति। आशुकाव्यरचना, समस्यापूरणम्, दत्तपदी, शब्दचातुर्यं तथा शास्त्रार्थाभ्यासः इत्यादयः संस्कृतभाषायाः व्यावहारिकज्ञानं सुदृढीकरोति। एतेन संस्कृताध्ययनं रोचकं, सृजनात्मकं च भवति।

भाषाशिक्षा (Language Education)

भाषाधिगमे शब्दसंपदः, व्याकरणज्ञानस्य, उच्चारणस्य, बोधनशक्तेः तथा अभिव्यक्तिसामर्थ्यस्य विशेषमहत्त्वम् अस्ति। अवधानकलायाः अभ्यासेन एते सर्वे गुणाः एकत्र विकसिताः भवन्ति। फलतः शिक्षार्थिनां भाषाप्रावीण्यं तथा आत्मविश्वासः अभिवर्धते।

कौशलाधारितशिक्षा (Skill-Based Education)

समकालीनशिक्षा वस्तुतः विषयज्ञानमपेक्षया विविधकौशलविकासे प्राधान्यं प्रयच्छति। अवधानकला समालोचनात्मकचिन्तनम्, सृजनात्मकता, सम्प्रेषणकौशलम्, समस्यासमाधानक्षमता, मानसिकानुकूलनशक्तिः तथा आत्मविश्वासम् इत्यादीनि कौशलानि स्वाभाविकरूपेण संवर्धयति। एतानि कौशलानि न केवलम् शैक्षिकसफलतायै, अपितु व्यावसायिकजीवनेऽपि आवश्यकानि भवन्ति।

एवं द्रष्टुं शक्यते यत् अवधानकला समकालीनशिक्षायाः विविधस्तरेषु प्रभावकारिशिक्षणपद्धतिः अस्ति। सा विद्यार्थिनां बौद्धिकम्, भाषिकम्, सृजनात्मकं तथा नैतिकविकासं समन्वितरूपेण प्रोत्साहयति। अतः समकालीनशिक्षाव्यवस्थायाम् अवधानकलायाः समुचितः समावेशः शिक्षायाः गुणवृद्धये तथा शिक्षार्थिनां सर्वाङ्गीणविकासाय अत्यन्तं हितकरं भविष्यति।

अवधानकला तथा एकविंशतितमशताब्द्याः कौशलानि (Avadhana Kala and Twenty-First-Century Skills)

समकालीनशिक्षाव्यवस्थायां शिक्षार्थिनां सर्वाङ्गीणविकासाय अपेक्षितानि कौशलानि यूनेस्को (UNESCO), ओ.ई.सी.डी. (OECD) तथा Partnership for 21st Century Learning इत्यादिभिः अन्तरराष्ट्रीयसंस्थाभिः प्रतिपादितानि सन्ति। एतानि कौशलानि न केवलम् शैक्षिकसफलतायै, अपितु व्यावसायिकजीवने, सामाजिकव्यवहारे तथा आजीवनाधिगमेऽपि अत्यावश्यकानि मन्यन्ते। आश्चर्यजनकं तु यत्, अवधानकलायाः नियमिताभ्यासेन एतानि अधिकांशकौशलानि स्वाभाविकरूपेण विकसितानि भवन्ति।

एकविंशतितमशताब्द्याः कौशलम्	अवधानकलायां तस्य विकासः
समालोचनात्मकचिन्तनम् (Critical Thinking)	तार्किकविश्लेषणेन तथा युक्तिसम्पन्नसमस्यासमाधानेन
सृजनात्मकता (Creativity)	आशुकाव्यरचनया मौलिकविचारोत्पादनेन
सम्प्रेषणकौशलम् (Communication)	स्पष्टतया, प्रभावकारिण्या च मौखिकाभिव्यक्त्या
सहकार्यकौशलम् (Collaboration)	बहुभिः पृच्छकैः सह सम्यगन्तः क्रियया
संज्ञानात्मकनमनीयता (Cognitive Flexibility)	विविधकार्येषु शीघ्रविषयपरिवर्तनेन
समस्यासमाधानक्षमता (Problem Solving)	जटिलप्रश्नानां त्वरितसमाधानेन
भावनात्मकबुद्धिमत्ता (Emotional Intelligence)	मानसिकसंयमेन, धैर्येण तथा समत्वभावेन
अधिसंज्ञानम् (Metacognition)	स्वप्रदर्शनस्य निरन्तरमूल्याङ्कनेन
आजीवनाधिगमः (Lifelong Learning)	निरन्तरस्वाध्यायेन, अभ्यासेन तथा ज्ञानार्जनप्रवृत्त्या

उपर्युक्तविवेचनात् स्पष्टं भवति यत् अवधानकला केवलं साहित्यिकप्रदर्शनकला नास्ति, अपितु आधुनिकवैश्विकशिक्षायाः

अपेक्षितानां कौशलानां विकासाय प्रभावकारिणी स्वदेशीशिक्षा-पद्धतिः अपि अस्ति। अतः एकविंशतितमशताब्द्याः शैक्षिकलक्ष्य-सिद्धये अवधानकलायाः सिद्धान्तानाम्, अभ्यासपद्धतेश्च समकालीनशिक्षाव्यवस्थायां समुचितसमावेशः परमोपादेयः मन्यते।

अवधानकला तथा राष्ट्रियशिक्षानीतिः-२०२० (Avadhana Kala and the National Education Policy – 2020)

राष्ट्रियशिक्षानीतिः-२०२० भारतीयशिक्षाव्यवस्थायां समग्रशिक्षा, सामर्थ्याधारिताधिगमः, बहुविषयकशिक्षा तथा शिक्षार्थिकेन्द्रित-दृष्टिकोणस्य महत्त्वं प्रतिपादयति। अस्याः नीत्याः प्रमुखलक्ष्यं समालोचनात्मकचिन्तनम्, सृजनात्मकता, अनुभवाधारिताधिगमः, नैतिकमूल्यविकासः तथा आजीवनाधिगमस्य संवर्धनम् अस्ति।

अवधानकला एतेषां शैक्षिकलक्ष्याणां स्वाभाविकं प्रतिरूपम् अस्ति। अस्यां साहित्यम्, व्याकरणम्, तर्कः, स्मरणशक्तिः, चित्तैकाग्रता, भाषाकौशलं तथा सृजनात्मकता समन्वितरूपेण विकसितः भवति। अतः अवधानकला भारतीयज्ञानपरम्परायाः (Indian Knowledge Systems) जीवन्तमुदाहरणम् इति वक्तुं शक्यते।

राष्ट्रियशिक्षानीतिः-२०२० सामर्थ्याधारितशिक्षायाः तथा अनुभवाधारिताधिगमस्य विशेषं समर्थनं करोति। अवधानकलायां शिक्षार्थी केवलं ज्ञानं न स्मरति, अपितु तस्य यथायोग्यमुपयोगम्, विश्लेषणम्, सृजनात्मकप्रयोगं तथा समस्यासमाधानमपि करोति। एषा प्रक्रिया बौद्धिकविकासं सुदृढं करोति।

संस्कृतादीनां भारतीयभाषाणां संरक्षणं तथा संवर्धनमपि राष्ट्रियशिक्षानीतेः प्रमुखोद्देश्यम् अस्ति। अवधानकलायाः शिक्षाक्षेत्रे समुचितः समावेशः भाषाप्रावीण्यम्, सांस्कृतिकचेतनां तथा बौद्धिकसामर्थ्यं सम्यगभिवर्धयितुं समर्थः भवति।

अतः अवधानकला राष्ट्रियशिक्षानीतिः-२०२० आधारेण प्रतिपादितानां समग्रशिक्षायाः, भारतीयज्ञानपरम्परायाः, सामर्थ्य-विकासस्य तथा अनुभवाधारिताधिगमस्य सिद्धान्तानां प्रभाव-कारिणी व्यवहारिकाभिव्यक्तिरिति वक्तुं शक्यते।

अवधानकला तथा भारतीयज्ञानपरम्परा (Avadhana Kala and Indian Knowledge Systems)

भारतीयज्ञानपरम्परा विश्वस्य प्राचीनतमासु बौद्धिकपरम्परासु अन्यतमा अस्ति। अस्यां दर्शनम्, व्याकरणम्, भाषाशास्त्रम्, तर्कशास्त्रम्, गणितम्, आयुर्वेदः, ज्योतिषम्, मनोविज्ञानम्, साहित्यं तथा शिक्षाशास्त्रम् इत्यादयः विषयाः परस्परसमन्वितरूपेण विकसिताः सन्ति। एतेषां सर्वेषाम् आधारः समग्रज्ञानदृष्टिः तथा मानवीयविकासः इति मन्यते।

अवधानकला भारतीयज्ञानपरम्परायाः जीवन्तं प्रतिरूपम् अस्ति। अस्यां व्याकरणम्, काव्यरचना, तर्कः, स्मरणशक्तिः, चित्तैकाग्रता, सृजनात्मकता तथा भाषाप्रावीण्यम् एकस्मिन्नेव अभ्यासे समन्वितरूपेण विकसितः भवति। अतः अवधानकला बहुविषय-समन्वितशिक्षायाः (Multidisciplinary Education) उत्कृष्टमुदाहरणम् इति वक्तुं शक्यते।

भारतीयशिक्षादर्शने शिक्षा केवलं सूचनासङ्ग्रहस्य साधनं न, अपितु आत्मविकासस्य माध्यमम् इति प्रतिपाद्यते। धारणा, मननम्,

निदिध्यासनम्, संयमः तथा प्रज्ञा इत्येते गुणाः अवधानकलायाः अभ्यासस्य मूलाधाराः सन्ति। एतेषां माध्यमेन शिक्षार्थिनां बौद्धिक-नैतिक-सांस्कृतिकविकासश्च सम्यग्भवति। अतः अवधानकला केवलं सांस्कृतिकपरम्परायाः संरक्षणीयं वैभवं न, अपितु समकालीन-शिक्षायाः समृद्धयै भारतीयज्ञानपरम्परायाः प्रभावशालिनी शिक्षणपद्धतिरपि अस्ति।

कक्षाशिक्षायाम् अवधानकलायाः अनुप्रयोगाः (Classroom Applications of Avadhana Kala)

अवधानकलायाः पूर्णाभ्यासाय दीर्घकालीनसाधना अपेक्षते, तथापि तस्याः मूलशैक्षिकसिद्धान्ताः विद्यालयेषु तथा विश्वविद्यालयेषु सहजतया अनुप्रयोक्तुं शक्यन्ते। एतेषां प्रयोगेण शिक्षणप्रक्रिया प्रभावी, सहभागितापूर्णा तथा कौशलकेन्द्रिता भवति।

स्मृतिप्रशिक्षणम् Memory Training

अनेन शिक्षणेन क्रमस्मरणम्, शब्दसम्बन्धः, कथास्मरणं तथा स्मृतिसहायकयुक्तीनामभ्यासश्च शिक्षार्थिनां कार्यस्मृतिं दीर्घकालिक-स्मृतिं च सुदृढीकरोति।

अवधानविकासः Attention Development

सूक्ष्मनिरीक्षणम्, सावधानश्रवणम्, त्वरितप्रत्युत्तरं तथा बहुविषयावधानाभ्यासः चित्तैकाग्रतां संवर्धयति तथा शिक्षार्थिनां एकाग्रतां वर्धयति।

भाषाविकासः Language Development

आशुभाषणम्, समस्यापूरणम्, शब्दक्रीडा, प्रहेलिका तथा आशुकाव्यरचना इत्यादिभिः भाषाप्रावीण्यम्, सृजनात्मकता तथा आत्मविश्वासः विकसितो भवति।

बहुविषयाधिगमः Interdisciplinary Learning

अवधानकला साहित्यम्, तर्कशास्त्रम्, गणितम्, इतिहासं तथा विज्ञानं समन्वयति। एतेन शिक्षार्थिनां समग्रदृष्टिः तथा विश्लेषणशक्तिः वर्धते।

समालोचनात्मकचिन्तनम् Critical Thinking

एकस्मिन् समये बहूनां प्रश्नानां विश्लेषणम्, तुलना तथा समाधानाभ्यासः शिक्षार्थिषु तार्किकचिन्तनं समस्यासमाधानक्षमतां च विकसितं करोति।

मूल्याङ्कनव्यवस्थापरिष्कारः Assessment Reform

अवधानप्रेरितमूल्याङ्कनेन केवलं स्मरणशक्तेः न, अपितु सृजनात्मकता, तार्किकता, सम्प्रेषणकौशलं तथा निर्णयक्षमता अपि परीक्ष्यते। परीक्षायाः पुरस्सरं तत्र परिष्करणमपि सम्भवति।

इत्थं प्रकारेण कक्षाशिक्षायाम् अवधानकलासिद्धान्तानाम् अनुप्रयोगः शिक्षणप्रक्रियां प्रभावकारिणीं, कौशलाधारितां तथा शिक्षार्थिकेन्द्रितां च करोति। अतः समकालीनशिक्षायाम् अवधानकलायाः विशेषं महत्त्वं वर्तते।

अवधानकला तथा प्रौद्योगिकी-आधारितशिक्षा (Technology and Digital Education)

साम्प्रतिककाले प्रौद्योगिकी-आधारितशिक्षा शिक्षाक्षेत्रे महत्त्वपूर्ण स्थानं निर्वहति। कृत्रिमबुद्धिमत्ता, अन्तर्जालाधारितशिक्षणम्,

आभासीयकक्षाः (Virtual Classrooms) तथा अङ्कीयमाध्यमानि शिक्षणप्रक्रियां सौविध्यं कुर्वन्ति। तथापि, एतेषां प्रयोगेन चित्तविक्षेपः, एकाग्रतायाः ह्रासः, गम्भीराध्ययनस्य न्यूनता च इत्यादयः प्रतिकूलप्रभावाः अपि परिलक्ष्यन्ते।

अवधानकला विविधसमस्यानां समाधानाय प्रभावशालीशैक्षिकोपायान् प्रददाति। अङ्कीयमाध्यमेषु स्मरणाभ्यासः, अवधानक्रीडाः, तार्किकप्रहेलिकाः तथा आशुरचनात्मककार्यक्रमाश्च समावेश्यन्ते चेत्, शिक्षार्थिनां स्मरणशक्तेः, चित्तैकाग्रतायाः, सृजनात्मकतायाः तथा समस्यासमाधानक्षमतायाः च विकासः साध्यितुं शक्यते।

तथैव आभासीय-अवधानस्पर्धाः तथा अवधानाधारिताः शैक्षिक-अनुप्रयोगाः (Educational Applications) विविधप्रदेशेषु स्थितानां विद्यार्थिनां सहभागितां वर्धयितुं शक्नुवन्ति। एतेन भारतीयज्ञानपरम्परायाः संरक्षणं भविष्यति, समकालीनशिक्षायाः गुणवृद्धिश्च साध्यते। अतः अवधानकलासिद्धान्तानाम् अङ्कीय-शिक्षया सह समन्वयः भविष्यत्कालीनशिक्षायाः नूतनः प्रभावकारी च मार्गः इति मन्तुं शक्यते।

अवधानकलायाः शैक्षिककार्यान्वयने आव्हानानि (Challenges in Educational Implementation)

यद्यपि अवधानकलायाः शैक्षिकमहत्त्वम् प्रसिद्धम् अस्ति, तथापि समकालीनशिक्षायां तस्याः समुचितकार्यान्वयने कतिपयानि आव्हानानि दृश्यन्ते।

✦ अवधानकलायाः शैक्षिकप्रासङ्गिकताविषये जनसामान्येषु पर्याप्तजागरूकता नास्ति। बहवः जनाः ताम् केवलं साहित्य-प्रदर्शनरूपेण एव मन्यन्ते।

✦ प्रशिक्षितावधानिनां संख्यालघुकारणात् विद्यालयेषु तथा विश्वविद्यालयेषु अस्याः व्यवस्थितप्रयोगः कठिनः भवति।

✦ अवधानकला, संज्ञानात्मकमनोविज्ञानम्, तन्त्रिकाविज्ञानं तथा शिक्षाशास्त्रम् इत्येतेषां समन्वितानुसन्धानस्य अभावः तस्याः वैज्ञानिकमान्यतां बाधते।

✦ परीक्षाकेन्द्रितशिक्षापद्धत्यां नवोन्मेषात्मकसंज्ञानात्मकक्रिया-कलापानां कृते पर्याप्तोऽवकाशः न विद्यते।

✦ मानकीकृतपाठ्यसामग्रीणाम्, अध्यापकप्रशिक्षणकार्यक्रमाणाम्, पाठ्यक्रमस्य तथा मूल्याङ्कनपद्धतेः अभावः अपि महत्त्वपूर्ण-माव्हानम् अस्ति।

अतः एतेषाम् आव्हानानां समाधानाय शिक्षानीतिनिर्मातृभिः, विश्वविद्यालयैः, अनुसन्धानसंस्थाभिः, मनोवैज्ञानिकैः, संस्कृत-विद्वद्भिः तथा

अनुभवी-अवधानिभिः समन्वितप्रयत्नः अपेक्षितः।

अनुशंसाः (Recommendations)

अवधानकलायाः शैक्षिकोपयोगितां सम्यग्रूपेण अभिवर्धयितुं निम्नलिखिताः अनुशंसाः प्रस्तूयन्ते—

1. विद्यालयेषु तथा विश्वविद्यालयेषु अवधानकलाधारिताः संज्ञानात्मकविकासकार्यक्रमाः आरब्धाः स्युः।

2. अवधानकलाया अध्ययनाय अन्तर्विषयक-अनुसन्धानकेन्द्राणि स्थापिताः स्युः।
3. भारतीयज्ञानपरम्परायाः पाठ्यक्रमेषु अवधानकलायाः समुचितः समावेशः स्यात्।
4. अध्यापकानां कृते अवधानाधारितशिक्षणपद्धतेः प्रशिक्षणकार्य-क्रमाः नियमितरूपेण आयोजिताः भवेयुः।
5. मनोवैज्ञानिकानाम्, तन्त्रिकाविज्ञानविदाम्, शिक्षाशास्त्रविदां, संस्कृतविदुषां च संयुक्तानुसन्धानं प्रोत्साह्येत।
6. राष्ट्रीय-अन्ताराष्ट्रीयस्तरे कार्यशालाः, परिसंवादाः, छात्रावधान-स्पर्धाश्च नियमितरूपेण आयोजिताः स्युः।
7. अवधानाभ्यासस्य अवधानशक्तौ, स्मरणशक्तौ, कार्यकारी-नियन्त्रणे, सृजनात्मकतायां तथा शैक्षिकसफलतायां, प्रभावस्य मूल्याङ्कनार्थं च प्रायोगिकानुसन्धानं प्रवर्धयेत्।

एतासाम् अनुशंसानाम् कार्यान्वयनेन अवधानकला समकालीन-शिक्षायां वैज्ञानिकाधारिता, शिक्षार्थिकेन्द्रिता, कौशलवर्धिनी च प्रभावशालिनी शिक्षणपद्धतिरूपेण प्रतिष्ठां प्राप्तुं समर्था भविष्यति।

उपसंहारः (Conclusion)

अवधानकलायाः शैक्षिकोपादेयतायाः विवेचनात् इदं स्पष्टं भवति यत् सा केवलं भारतीयसाहित्यपरम्परायाः विशिष्टकलापद्धतिः न, अपितु शिक्षार्थिनां विविधमानसिकशक्तीनां परिष्कारस्य प्रभावी-साधनमपि अस्ति। अवधानाभ्यासेन एकाग्रता, स्मरणशक्तिः, कार्यकारीनियन्त्रणम्, सृजनात्मकचिन्तनम्, भाषिकदक्षता तथा समस्यासमाधानक्षमता इत्यादीनां गुणानां विकासस्य सम्भावना दृश्यते। एतेषां संज्ञानात्मकक्षमतानां विकासः समकालीनशिक्षायाः गुणवत्तायै अत्यन्तमावश्यकम् अस्ति।

अवधानकलायाः एषा विशेषता तां पारम्परिककलायाः सीमामतिक्रम्य आधुनिकशैक्षिकपरिप्रेक्ष्ये वैशिष्ट्यं प्रदर्शयति। विशेषतः शिक्षण-अधिगमप्रक्रियायां स्मरणाभ्यासस्य, एकाग्रतावर्धक-क्रियाणाम्, भाषिकाभ्यासस्य, सृजनात्मककार्याणां तथा तार्किकचिन्तनस्य समावेशेन अवधानकलायाः तत्त्वानि व्यावहारिकरूपेण प्रयोक्तुं शक्यन्ते। तथापि अस्याः शैक्षिकप्रयोगः केवलं सैद्धान्तिकस्तरे सीमितः न भवेत्; प्रशिक्षितशिक्षकाणां माध्यमेन, उपयुक्ताभ्यासक्रमैः तथा वैज्ञानिकमूल्याङ्कनपद्धतीनां साहाय्येन तस्याः प्रयोगः क्रमशः विकसितव्यः। अतः अवधानकला भारतीयज्ञानपरम्परायाः संरक्षणस्य साधनमात्रं न, अपितु परम्परागतज्ञानस्य समकालीनशैक्षिका-वश्यकताभिः सह सृजनात्मकसमन्वयस्य एकः सशक्तः मार्गः इति निष्कर्षः प्राप्यते।

सन्दर्भसूचयः (References)

1. Ganesh, R. (2012). Avadhāna. Bengaluru: Rashtrotthana Sahitya.
2. Mishra, S. (2022). Avadhānakalā and Consciousness Studies. Rishihood University.
3. Pattanaik, P. (2022). Avadhāna Tradition in Odisha. Centre for Human Sciences, Rishihood University.

4. Vaishnavi, S. (2023). Psychological Dimensions of Avadhāna. National Sanskrit University, Tirupati.
5. Bloom, B. S. (Ed.). (1956). Taxonomy of Educational Objectives: Handbook I: Cognitive Domain. Longmans.
6. Anderson, L. W., & Krathwohl, D. R. (Eds.). (2001). A Taxonomy for Learning, Teaching, and Assessing. Longman.
7. Bruner, J. S. (1960). The Process of Education. Harvard University Press.
8. Gagné, R. M. (1985). The Conditions of Learning and Theory of Instruction (4th ed.). Holt.
9. Sternberg, R. J., & Sternberg, K. (2022). Cognitive Psychology (8th ed.). Cengage Learning.
10. Baddeley, A. D. (2020). Working Memory, Thought, and Action (2nd ed.). Oxford University Press.
11. Kahneman, D. (2011). Thinking, Fast and Slow. Farrar, Straus and Giroux.
12. Neisser, U. (1967). Cognitive Psychology. Appleton-Century-Crofts.
13. Gazzaniga, M. S., Ivry, R. B., & Mangun, G. R. (2019). Cognitive Neuroscience: The Biology of the Mind (5th ed.). W. W. Norton.
14. Gardner, H. (2011). Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences. Basic Books.
15. Guilford, J. P. (1967). The Nature of Human Intelligence. McGraw-Hill.
16. Vygotsky, L. S. (1978). Mind in Society. Harvard University Press.
17. Piaget, J. (1952). The Origins of Intelligence in Children. International Universities Press.
18. UNESCO. (2021). Reimagining Our Futures Together: A New Social Contract for Education. UNESCO Publishing.
19. OECD. (2019). The Future of Education and Skills: Education 2030. OECD Publishing.
20. Frankish, K., & Ramsey, W. M. (Eds.). (2012). The Cambridge Handbook of Cognitive Science. Cambridge University Press.